

FARG’ONA VODIYSIDAGI ETNOMADANIY JARAYONLARNING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shamsiddinov Baxodir Mirzaaxmad o’g’li

NamDU, Etnologiya yo’nalishi 1-kurs magistranti

shamsiddinobahodir23@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg’ona vodiysidagi etnomadaniy jarayonlarning o’ziga xos hususiyatlari, mazmun-mohiyati keng ochib berilgan.

Kalit so’zlar: etnologiya, urf-odatlar, turmush tarzi, moddiy-madaniy taraqqiyot, xalq, o’qroq, o’tov, kigiz, qilg’iz, etnik, etnosotsiologiya, etnopsixologiya, etnos, etnogenez, etnik tarix, etnik jarayonlar, etnomadaniy jarayonlar.

Ma’lumki, etnologiya fanida boshqa ijtimoiy fanlardan farqli o’laroq, bir qator o’ziga xos atama va tushunchalar keng qo’llaniladi.

Etnografiya (etno... va ... grafiya), etnologiya, xalqshunoslik — jahondagi barcha xalqlarning , etnik birlikning turli tiplari, ularning kelib chiqishi (etnogenezi), turmush tarzi, urf-odatlari, moddiy va ma’naviy taraqqiyot darajasidan qat’i nazar, teng holda o‘zaro tafovuti yoki umumiyliigi va o‘xshashligini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganuvchi maxsus fan sohasi. Etnologiya hozirgi etyaoslarning kelib chiqishi va shakllanishi, joylashishi va etnik tuzilishi, urf-odatlari, ma’naviy madaniyati va milliy xususiyatlarini tarixiy jarayon bilan bogliq holda o‘rganadi. Tarixiy etnologiya yo‘qolib ketgan xalq va elatlar, o‘tmishdagi etnik jarayon, maishiy turmush va ma’naviy madaniyat xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Etnologiya bilimlar qadim zamonlardan paydo bo‘lgan bo‘lsada, lekin mustaqil fan sifatida 19-asrning o‘rtalarida shakllanib bo‘ldi. Dastlab, bu atamani 16-asrning oxirida nemis yozuvchisi I.Zummer ishlatgan, keyin esa 18-asrning oxirlarida va 1808-yilda maxsus jur.lar shu nom bilan chiqa boshlagan. Etnologiya so‘zi mashhur

fransuz tabiatshunosi va fizigi Jan Jak Amper taklifi bilan Parij antropologlari kongressida alohida fan sifatida qabul qilingan (1839).

Etnologiya dastlab faktik bilimlarni to‘playdi, keyin ularni tahlil etish orqali mohiyatini tushunib olib, nazariy xulosalar chiqaradi. Etnologiya fani, boshqa fanlar singari o‘ziga xos maxsus tadqiqot usullari va maxsus atamalarga ega. Uning uslubi muayyan dunyoqarash va nazariyalar (metodologiya) bilan bog‘liq bo‘lib, o‘z tadqiqotlarini ayrim fan sohalari antropologiya, arxeologiya, lingvistika, sotsiologiya, san’atshunoslik bilan aloqador holda amalga oshiradi.

Mazkur fanlarning o‘zaro bog‘liqligi tufayli keyingi yillarda qo‘shaloq ilmiy sohalar ham yuzaga keldi, etnik antropologiya, paleoetnografiya, etnolingvistika va boshqalar Hozirgi davrdagi etnik jarayonlarni teran va keng miqyosda tadqiq qilishda keyingi yillarda o‘tkazilayotgan sotsiologik tadqiqotlar yaxshi samara bermoqda. Natijada — etnosotsiologiya, etnopsixologiya kabi yangi ilmiy sohalar yuzaga kelishi muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, tabiiygeografik sharoitga qarab yovvoyi o‘simliklarni ekib o‘stirish yoki yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish, urchitish kabi o‘ziga xos turmush xususiyatlariga ega elatlarning xo‘jalik xususiyatlarini anikdashda Etnologiya bilan hamkorlikda etnobotanika va etnozologiya kabi yangi sohalar faoliyat ko‘rsatmoqda.

Chunonchi, etnos, etnogenez, etnik tarix, etnik jarayonlar, etnomadaniy jarayonlar va boshqa shu kabilar. Yuqorida aytib o‘tilgan atama va tushunchalar o‘zining mazmun va mohiyatiga ko‘ra aniq bir etnos faoliyatining u yoki bu xolati bilan bog‘liq bo‘ladi. “Etnomadaniy” deganda, bizningcha muayyan bir etnik jamoa uchun an’anaviy hisoblangan, uning etnik xususiyatini aks ettiruvchi madaniyatni tushunish kerak bo‘ladi. To‘g‘ri, xar bir etnos madaniyati “sof” yoki “toza” bo‘lmaydi. Boshqacha qilib aytganda, xar bir etnos madaniyatida ginoetnik jihatlar mavjud bo‘ladi. Bir etnos uchun an’anaviy hisoblangan madaniyatda boshqa etnosga xos madaniyat elementini (ya’ni ginoetnik madaniyati) namoyon bo‘lishi etnomadaniy aloqalar natijasida yuz beradi. Quyida biz Farg‘ona vodiysi materiallari taxlili asosida bu xususida batafsil to‘xtalib o‘tamiz. Ma’lumki, Farg‘ona vodiysi bir qator hususiyatlari bilan, xususan tabiiygeografik shart-sharoitiga ko‘ra Markaziy

Osiyoning boshqa tarixiy-etnografik viloyatlardan farqlanib turadi. Vodiyning o'ziga xos geografik o'rni va uning tabiiy sharoitining qulayligi bu hududda kechgan etnomadaniy jarayonlarni o'ziga xos rivojlanishi uchun sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bunday tabiiy-geografik shart-sharoitlar avvalo, Farg'ona vodiysi hududiga asrlar davomida ko'plab etnik jamoa vakillarini ko'chib kelib joylashishi madaniyatlararo integratsiyani jadal kechishi uchun omil bo'lib xizmat qilgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Farg'ona vodiysi hududi miloddan avvalgi davrlardayoq polietnik xususiyatga ega bo'lgan. Ilmiy adabiyotlarda Farg'ona vodiysi hududida qadimda “parikan”, “shak”, “egli”, “obiy” “usun” kabi etnonimlar bilan yuritiluvchi xalqlar yashaganligi ko'rsatib o'tiladi.

1. Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida bo'lgani kabi qadimgi Farg'ona aholisining bir qismi o'troq xolda yashab dehqonchilik va xunarmandchilik bilan, boshqa qismi esa ko'chmanchiga xos turmush tarzida bo'lib, asosan chorvachilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Bir so'z bilan aytganda, vodiy hududida qadimda va o'rta asrlarda ikki xo'jalik-madaniy tipga mansub etnoslar yashaganlar va o'zaro etnomadaniy aloqada bo'lganlar. Butun tarixiy taraqqiyot davomida o'troq xalq madaniyati bilan ko'chmanchi kabilalar madaniyati o'rtasida kechgan o'zaro etnomadaniy aloqalar bu hududdagi etnomadaniy jarayonlarning harakterini belgilab bergan. XIX-XX asr boshlariga kelib, Farg'ona vodiysida etnoslararo xo'jalik madaniy aloqalar yanada jadallashganligi kuzatiladi. Bu davrda vodiy aholisining etnik tarkibi ushbu hududga ko'chib o'tgan bir guruh qirg'iz, tog'lik tojik, uyg'ur, qoraqalpoq, dungan, rus, ukrain va belorus xalqlarining vakillari hisobiga yanada boyidi.

2. O'z milliy-etnik madaniyati sohiblari bo'lmish ushbu etnoslar yangi etnomadaniy muxitda maxalliy turgun aholi madaniyatini ma'lum darajada qabul qilishi bilan birga ginoetnik madaniyatni olib keldilar va bu xo'jalik-madaniy hayotda innovatsiyalar shaklida namoyon bo'ldi. Chunonchi, vodiy hududiga ko'chib o'tgan qirg'iz, qipchoq, ko'rama, turk va qoraqalpoq kabi azaliy chorvador xalqlar o'troq o'zbek va tojiklardan dehqonchilik madaniyati ko'plab jihatlarini o'zlashtirsalar, o'z o'mida o'troq o'zbek va tojiklar ulardan chorvachilik xo'jaligini yuritishga oid ayrim

an'analarni qabul qilganlar. XIX-XX asr boshlarida Farg'ona vodiysi aholisining savdo-iqtisodiy munosabatlari ichki savdo hisobiga ancha kengaygan edi.

Etnomadaniy jarayonlardagi an'anaviylik va innovatsiyalar xalqning moddiy madaniyatida yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Ma'lumki, xar bir etnos moddiy madaniyatining asosiy komponentga uning uy-joylari, kiyimlari va taomlari hisoblanadi. O'tmishda Markaziy Osiyo, xususan Farg'ona vodiysidagi aholi manzilgohlarida asosan ikki turdagi uy-joylar mavjud bo'lgan. Birinchi turdagisi o'troq aholi turmush tarziga mos bo'lib. ushbu turdagi uy-joylarga nisbatan ilmiy adabiyotlarda “doimiy”, “ko'chmas”, “turgun” uy-joylar kabi iboralar, chorvador xalqlar uchun xos bo'lgan ikkinchi turdagi uy-joylarga nisbatan esa, aksincha “vaqtinchalik”, “ko'chma” uy-joylar singari atamalarni qo'llash qabul qilingan. Farg'ona vodiysi aholisi uchun xos bo'lgan uy-joylarni nomlashda ayni vaqtda mahalliy (lokal) iboralar xam keng qo'llanilgan. Masalan, o'troq dehqon va hunarmand aholi uchun xos bo'lgan doimiy tipdagi uy-joylar ko'proq “tom”, “tom uy” iboralari bilan, k o' c h m a n c h i , yarimko'chmanchi va yarimo'troq aholining vaqtinchalik, ko'chma uy-joylari esa “qora uy”, “o'tov”, “kiygiz uy”, “qirg'iz uy” kabi atamalar bilan yuritilgan.

3. XIX-XX asr boshlarida vodiy hududida yashayotgan azaliy chorvador etnoslarda o'troqlashish, dexkonchilik bilan shug'ullanishga o'tish jadallashdi. Natijada vodiyning qirg'iz, qipchoq, turk, ko'rama, yuz kabi etnoslari xam bu davrda o'troq aholiga xos bo'lgan uy-joylarni tiklash va jihozlashni ko'plab jihatlarni o'zlashtirib oldilar. Har bir xalqning an'anaviy kiyimlari xam uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot davomida shakllanadi. Farg'ona vodiysi hududida yashagan etnik jamoalarning kiyimlarini qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida xalq kiyim-kechaklarida an'anaviy etnik jihatlar xali aniq namoyon bo'lib turar edi. Shu bilan birga xar bir etnosga xos an'anaviy kiyimlar transformatsiyaga uchrab, uziga ginoetnik elementlarni, boshqacha aytganda, innovatsiyalarni qabul qilgan. Xuddi shunday xolat an'anaviy xalq taomlarida xam kuzatiladi. O'troq aholi bilan yarimo'troq aholining integratsiyasi natijasida an'anaviy taomlardagi tafovutlar asta-sekin yo'qolib borib, umummintaqaviy hususiyat kasb qila boshlagan.

Urf-odat va marosimlar maishiy turmush va oila xayoti bilan bevosita bo'glangan ijtimoiy xodisadir. U jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridanoq shakllanib, rivojlanib kelgan. Xar qanday urf-odat va marosimlar muayyan etnosni boshqa etnosdan farqlanib turishini ta'minlovchi muhim etnografik belgilardan biridir. Ayni vaqtda ushbu urf-odat va marosimlarda ginoetnik jihatlar xam ma'lum darajada aks etib turadi. Negaki, xar bir etnosga xos madaniyatning o'zi uning o'zga etnoslar bilan uzoq davom etgan etnogenetik va tarixiy-madaniy aloqalari mahsulidir. Xullas, Farg'ona vodiysi xam O'rta Osiyoning boshqa hududlari kabi o'troq xalq madaniyati bilan ko'chmanchi etnik jamoalar madaniyati o'zaro to'qnashgan va xar ikki madaniyat sohiblari o'z an'anaviy madaniyatini mumkin qadar saqlab qolish barobarida ginoetnik madaniyat ta'sirida bo'lgan hudud hisoblanadi. Bu xolat mazkur tarixiy-etnografik hududda kechgan etnomadaniy jarayonlarning asosiy yo'nalish va hususiyatlarini belgilab bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Abdullayeva U. Farg'ona vodiysi xalqlarining ho'jalik faoliyati sohasidagi o'zaro munosabatlari tarixidan// O'zbekiston tarixi. 2002 4-son. 48-54-betlar.
2. Aliyeva S. Farg'ona vodiysi kulolchiligining o'ziga xos hususiyatlari //San'at. – 2011.- №1, 6-b.
3. “Farg'ona vodiysi tarixi yangi tadqiqotlarda” 2- Respublika ilmiy anjumani:.Farg'ona-2012, 47-b.
4. www.google.uz